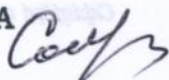

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

СОТНИКОВА СВІТЛАНА ІВАНІВНА

МОВНІ ЗАСОВИ КОМІЧНОГО В НІМЕЦЬКИХ
НАРОДНИХ КАЗКАХ

Спеціальність 10.02.04. – германські мови

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

ХАРКІВ – 1996

00760684 (V)

КОПІЯСОМ

онована в Харківському державному університеті.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор

Єйгер Генріх Вільгельмович

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор

Говердовський Владислав Іванович

кандидат філологічних наук, доцент

Пихтовникова Лідія Сергіївна

Провідна установа: Дніпропетровський державний університет.

Захист відбудеться "30" січня 1997р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 02.02.20 Харківського державного університету за адресою: 310077, м.Харків, м.Свободи, 4, ауд. 7-75.

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій бібліотеці Харківського державного університету.

Автореферат розіслано "27" чудня 1996 року.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

Солощук Л.В.

Об'єктом аналізу в даному дисертаційному дослідженні є німецькі народні казки.

Предмет дисертації складають мовні засоби комічного в них.

• Актуальність обраної теми дослідження визначається такими факторами:

1. В контексті сучасності помітною залишається необхідність глибокого теоретичного осмислення духовної спадщини народів. Фольклорні твори, які складають віковичну цінність, акумулюють у собі багатовічний життєвий досвід багатьох поколінь, відображають особливості світовідчуття і пізнання навколишнього світу людиною. Мова усної народної традиції як вмістилище спектру різних національних конотацій зберігає і передає наступним поколінням різноманітні гами людських почуттів та оцінок, втілених у відшліфовані словесно-виражальні форми. Жанр народної казки популярний у всіх європейських культурах, проявив тривалу життєздатність і з цієї точки зору заслуговує вивчення.

2. Локальне питання про особливості мовних засобів комічного, що вирішується в роботі, тісно пов'язане з більш широким завданням міждисциплінарного вивчення категорії комічного.

3. Незважаючи на велику кількість наукових робіт по вивченню казок з одного боку та категорії комічного з іншого, питання лінгвістичного аналізу комізму в казках, що складає невід'ємну рису казок різних типів, до цього часу залишалось невивченим. Без такого вивчення жанрова характеристика казки була б неповною.

4. На матеріалі комізму в казці як у фольклорному жанрі можливим стає дослідження сміхової традиції, сміхової культури і трансформації її в художній літературі, зокрема, в літературній казці.

5. Оскільки в народних казках проявляються специфічні особливості культури відповідного народу, то дослідження мовних засобів комізму в казці буде сприяти установленню національної самобутності комічного, відображеного в мові.

• Основна мета дослідження – вияв специфіки використання мовних засобів комізму в німецьких народних казках. Мета дослідження зумовила необхідність вирішення конкретних завдань:

– експлікувати поняття “казка” (що зумовлено існуванням різних підходів до визначення казки та необхідністю визначити наше розуміння цього жанру фольклору);

– узагальнити аспекти вивчення казок, представлені в філологічних дослідженнях;

– визначити зв'язок комізму народних казок з німецькою сміховою культурою;

ЛНБ ім. В. Стефанишина
АН УкрАкад

- описати мовні засоби комічного в казках для характеристики персонажів (статичний аспект), в їх мові та діях (динамічний аспект);

- виявити мовні засоби комічного в метатексті казки.

Методи дослідження обумовлені основною метою та завданнями: культурологічний аналіз комічного, описовий метод, мовно-стилістичний та прагмалінгвістичний аналіз; логічний метод – індуктивно-дедуктивний.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у виборі предмету аналізу, а також у тому, що аналіз мовних засобів комічного, що проявляється в казці, проводився з урахуванням відображення в них народної сміхової культури; виділено об'єкти комічного зображення в казках, особливості прояву мовних і прагмалінгвістичних засобів комічного в характеристиці персонажів, в описі їх мовних дій, специфіку метатексту в казках.

Особистий внесок дисертанта полягає у визначенні специфіки використання мовних засобів комізму в німецьких народних казках, зокрема, в статичній та динамічній характеристиці персонажів та в метатекстових вклученнях оповідача.

Методологічною основою дослідження став загальнонауковий принцип системності, взаємозв'язку форми та змісту і діалектичний метод, який передбачає аналіз явищ, які вивчаються, у взаємозв'язку та розвитку, що відповідає процесуальним аспектам мовної діяльності.

Теретичною основою стали праці сучасних дослідників в області естетики, літературознавства, лінгвістики (у тому числі прагмалінгвістики), які стосуються різних аспектів поставленої проблеми і підходів до її вирішення; зокрема, концепції комічного, як вона представлена в сучасній естетиці (Ю.Борев, В.Дземідок, А.Бергсон, В. Прайзенданц, А.Н.Лук); особливостей народної сміхової культури (М.М.Бахтін, А.Я.Гуревич, Д.С.Лихачов, В.П.Даркевич, Г.Ваузінгер); літературознавчі дослідження різних аспектів казки (В.Я.Пропп, М.Люті, Е.В.Померанцева, Л.Р'оріх), лінгвістичні розробки особливостей мовних засобів комізму (В.В.Виноградов, Г.Г.Почепцов, Є.А.Земская); дослідження в області прагмалінгвістики (Г.П.Грайс, Є.В.Падучева, І.І.Ревзін).

Гіпотези дослідження:

- основні мовні засоби комічного визначаються типізацією змісту казки, особливостями взаємодії позитивних та негативних персонажів, типами казок;

- оскільки до структурно-тематичних особливостей казки належить наявність сфери незвичного, неординарного, яке порушує уявлення про звичайні логічні зв'язки в реальному світі, то слід очікувати, що мовні засоби комічного можуть відображати незвичну казкову логіку і, крім того, проявлятися в порушенні норм мовного спілкування (постулатів комунікації, максимум розмовності);

- в казках як у фольклорному жанрі, що передається усним шляхом, можна очікувати використання мовних засобів комізму і в мові оповідача - транслятора казки для створення комунікативної напруги та відповідної тональності, яка оптимізує повідомлення.

• Теоретичне значення дослідження полягає в подальшій розробці типології мовних засобів комізму, описі специфіки їх прояву в німецькій народній казці як у жанрі; таким чином, створюється можливість для повного опису мовного та ситуаційного гумору в їх взаємодії.

• Практична цінність дисертаційного дослідження визначається можливістю використання його результатів у лекційних курсах стилістики, фольклористики, при читанні спецкурсів з лінгвістики тексту, на практичних заняттях з інтерпретації тексту, а також при написанні курсових та дипломних робіт.

Дисертація виконана на кафедрі німецької філології факультету іноземних мов Харківського державного університету згідно з планом НДР.

Апробація роботи. Основні положення дисертації викладено в 7 публікаціях. Результати дослідження обговорювались на засіданнях кафедри німецької філології ХДУ (1993, 1994, 1996), на щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу факультету іноземних мов ХДУ (1993, 1996), на лінгвістичному семінарі факультету іноземних мов (1994, 1996), на науковій конференції "Види мовленнєвої діяльності - лінгвістичні та дидактичні аспекти" (Харків, 1995), на фольклорному семінарі, організованому Європейським Товариством Казок (Ерланген, 1995).

На захист вносяться такі положення:

1. Комічне в статичній характеристиці казкових пресонажів проявляється:

- при комічній номінації персонажів-людей - у вживанні як прямих (власне імен, що мають багатий фоновий потенціал), так і непрямих (метафорично, метонімічно та іронічно переосмислених) найменувань;

- при номінації дійових осіб-тварин - у використанні лише елементів вторинної непрямої номінації (метафор, метонімії);

- при описі зовнішності персонажів - у використанні комічних порівнянь, перифраз, метафоричному вживанні дієслів.

При використанні елементів вторинної непрямої номінації у називанні дійових осіб в казках обов'язковою є наявність лексичного корелята - прямого позначення референта, яке розміщується у лівому контексті.

2. Динамічна характеристика дійових осіб казки як засіб створення комізму відображається в прагмалінгвістичному аспекті при порушенні постулатів спілкування, максимум розмовності. Виділено 5 моделей мовного введення в оману, що

вживається в казках з метою створення комізму. Прагмалінгвістичні засоби комізму не властиві чарівним казкам.

3. У використанні мовних засобів комізму в казках відзначається ланцюжковий характер, який сприяє кращому запам'ятовуванню оповіді, посиленню комічного ефекту.

4. Вигаданість змальованих у казці подій, яка усвідомлюється як оповідачем, так і слухачем, обумовила подвійний характер структури оповіді, який зробив можливим використання елементів комізму в метатекстових вклученнях, що проявляються як у сильних позиціях тексту, так і в основному його масиві. У сильних позиціях тексту оповідачем як транслятором казки вживаються мовні засоби комічного: у заголовках, що вміщують дескрипції з семами негативних якостей і з характерологічними елементами, які являють собою іронічно переосмислені номінації; у зачинах, що вміщують небиліці та вигадки; у кінцевих позиціях, що вміщують алогізми або трюїзми, у використанні тематично не пов'язаних з попереднім викладом виразів, які створюють ефект обманутого очікування. Авторські метатекстові вклучення в основному масиві тексту казок не є ситуаційно необхідними для викладу, привносять елемент раптовості та непередбаченості і мають за мету пожвавити оповідь, зробити її привабливою для читача/слухача, розвеселити його.

Наукова достовірність та об'єктивність результатів дослідження забезпечувались необхідним аналізом проблеми, відповідністю використаної методики меті та завданням дослідження, детальним розглядом матеріалу, достатнім для мети дослідження обсягом вибірки: досліджено близько 700 текстів казок із 20 збірок.

Структура та обсяг роботи. Основна мета та завдання дослідження визначили структуру дисертації. Вона складається із вступу, чотирьох частин, висновків, списку використаної літератури та джерел фактичного матеріалу. Робота має обсяг 199 сторінок машинописного тексту.

У вступі обґрунтовується актуальність теми та її наукова новизна, визначається мета, завдання і методи дослідження, встановлюється теоретичне та практичне значення роботи, формулюються положення, що виносяться на захист.

У частині 1 "Народна казка та німецька сміхова культура" розглядаються проблеми визначення жанру казок, відмежування їх від споріднених форм, зв'язок комізму в них з народною сміховою культурою, аспекти вивчення комічного в казках.

У частині 2 "Мовно-стилістичні засоби комічного в характеристиці персонажів казки (статичний аспект)" аналізуються особливості використання мовних засобів комізму в номінаціях, описі зовнішності дійових осіб казок.

Частина 3 "Прагмалінгвістичні засоби комічного в мовних діях казкових персонажів" (динамічний аспект) присвячена розгляду специфіки використання в казках порушення постулатів спілкування, максимум розмовності для створення комічного ефекту.

У частині 4 "Мовні засоби комічного в метатексті казки" предметом аналізу стали можливості використання засобів комізму оповідачем в "сильних позиціях" тексту та в основному масиві казкового тексту.

У висновках наведено результати дисертаційного дослідження та перспективи подальшої розробки проблем, розглянутих у роботі.

Основний зміст роботи

Частина 1 "Німецька казка та народна сміхова культура" присвячена вивченню особливостей народної казки та її зв'язку з німецькою сміховою культурою.

У розділі 1.1. "Визначення казки як жанру народної творчості" розглядаються проблеми дефініції казки. Відзначається, що в зарубіжному та вітчизняному літературознавстві, в мовознавчих роботах прийняте узагальнене, часто недиференційоване вживання та тлумачення сучасного поняття "казка". Цим терміном позначається нерідко досить неоднорідний матеріал, який має не тільки тематичні, а й стилістичні відмінності (Vries 1954: 7; Kahn 1993: 7; Померанцева 1963: 3-4).

Незважаючи на досить великий обсяг досліджень, присвячених різним аспектам казок, до цього часу немає прийнятого, на наш погляд, визначення цього жанру усної народної творчості, хоча його необхідність відзначалась дослідниками (Кравцов 1973; Померанцева 1965; Röhrich 1993).

Наявні визначення казкового жанру або недостатньо повні, відображають тільки частину особливостей казкового матеріалу, або ж казки визначаються через поняття, що охоплюють не тільки різновиди цього жанру, але і споріднені форми.

Однак, незважаючи на відсутність єдиних поглядів на жанрову специфіку казок, деякими дослідниками була запропонована ціла низка визначень цього жанру фольклору, які мають свої сильні і слабкі сторони і відображають різні аспекти цього явища. Зокрема, як жанроутворюючі ознаки дослідниками виділялись: прозаїчний характер оповіді, нереальність подій, що зображаються, наявність "чарівних" мотивів, усний спосіб передачі, яскраво виражена естетична функція; освідомлення розповідачем і слухачем неможливості подій, історична традиційність художньої форми; невіддільність реального та потойбічного (чарівного) світу та ін.

На наш погляд, у дефініції казкового жанру необхідно перш за все відзначити усний спосіб передачі. Саме лексичне наповнення слів "казка", "сказка", "Märchen", утворених від основ -каз-, -сказ-, Mär- указує на зв'язок з усним виконанням. В своїй більшості казки мають прозаїчний характер, і це також складає типологічну рису казок.

Ми вважаємо за доцільне відзначити також існування в казках характерної системи художніх засобів та прийомів, що включають такі вузькі поняття як чіткість композиційної структури, лінійність зображення, повтори, характерні зачини та кінцеві формули, використання тропів та ін. Цю систему зображальних засобів та прийомів ми слідом за В.Я.Прошом (Прош 1984) та М.І.Кравцовим (Кравцов 1973: 83-84) об'єднуємо в більш широкому та мобільному понятті стійкої поетики, яка історично склалася в процесі розвитку та формування казкового жанру.

"Чарівність", нереальність змісту, яка відзначається багатьма дослідниками як одна із жанроутворюючих рис казки, має причиною вигаданий характер оповіді, який усвідомлюється однаковою мірою як оповідачем, так і слухачем. Крім цього, слід відзначити, що не тільки чарівний характер маніфестується у змісті, а також і незвичні, неординарні події.

Дійові особи, що представлені в казках, мають чітко виражений розподіл на позитивних та негативних, і це сприяє виникненню конфлікту між ними, який вирішується на користь позитивних персонажів. Таке вирішення конфлікту визначає оптимістичну настрій казки, яка робить можливим використання елементів комізму.

Веручи до уваги основні риси казки та спираючись на власний аналіз казкових текстів, пропонується визначення казки:

Казка – це усне прозаїчне оповідання з стійкою традиційною поетикою, що розповідає про чарівні або неординарні події (вигаданий характер яких усвідомлюється як оповідачем, так і слухачем), в основі сюжету лежить конфлікт між позитивними та негативними персонажами, який вирішується, як правило, поразкою або осміюванням останніх.

В розділі 1.2. "Німецька народна казка в системі фольклорних форм" проводиться відмежування жанру казки від споріднених форм на основі виділених типологічних рис з застосуванням комплексного підходу, який полягає у тому, що сутність літературно-художнього явища визначається в діалектичній єдності його сторін (Манякіна 1980).

Зокрема, на основі сформульованого визначення стало можливим розмежувати казку та усне оповідання, для якого не характерна стійка поетика і не обов'язковий опозитивний розподіл персонажів.

Міф, з яким казка генетично пов'язана, відображає світосприйняття людей того часу, коли він зароджувався, і тому не може припускати відношення до нього як до вимислу, що є обов'язковим при сприйнятті казкової оповіді.

Від байки казку відрізняє прозаїчний характер оповіді. Поляризація героїв, яка спостерігається також і в байці, приводить у ній, як правило, до перемоги ала (Шихтовникова 1996: 96-97).

Анекдот як ще один близький до казки жанр виділяється лаконічністю (Кімакович 1996: 15), або короткістю викладу, пуантованістю, обов'язковою гумористичністю (Савченко 1994), що не характерно для казок; крім того, анекдот не має самотньої стійкої поетики, яка присутня в казці.

Легенду відрізняє від казок релігійний характер змісту, який обумовлює відношення до неї як до правдивої оповіді.

Білини, сказання (Heldensagen) розповідають про певні події, відомих історичних осіб, маючи установку на правдивість змісту. Крім того, для них характерна інша система художніх виражальних засобів в порівнянні з казковими.

Ще один близький до казки жанр фольклору – шванк – відрізняється обов'язковою наявністю насмішки, обману, витівки, короткістю. Той факт, що казковий жанр допускає вживання комічних елементів, споріднює його зі шванками, і ця схожість досить яскраво виражається в побутових казках Schwankmärchen, що являють собою симбіоз цих двох жанрів. У цьому типі казок зберігаються основні жанрові характеристики (усний спосіб передачі, прозаїчний характер, вигаданість подій, яка усвідомлюється як оповідачем, так і слухачем, опозитивний поділ персонажів, характерна поетика), специфічним є тільки вирішення конфлікту між персонажами, який відбувається виключно з застосуванням витівки, жарту, обману.

В розділі 1.3. “Зв'язок німецької казки з народною сміховою культурою” простежується розвиток сміхових форм, що мають витoki в античності і переходять у середньовічні карнавальні розваги, знаходячи відображення в народних казках. З іншого боку, фольклор і, зокрема, казки були джерелом образності і тематичного наповнення народних свят. Особливу роль відігравали Ostermärlein, Predigtmärlein, що створювались спеціально для них і використовувались проповідниками під час святкових церковних літургій. Мотиви багатьох казок з часом втрачали прив'язаність до церковних обрядів та входили в ужиток у широких народних масах.

Про збереження традицій народних казок в Ostermärlein говорить і відповідність їхньої тематики казковій: в них викриваються негативні риси персонажів; популярними були історії про обманутого чорта, який вважається деякими дослідниками (Biehn 1986) символічною фігурою німецького гумору. Близкість образності казок до різних проявів сміхової культури, зокрема, до обрядово-

видовищних її форм, проявляється і в порушенні ієрархічних відносин, що спостерігається під час народних розваг: простий селянин, швець чи навіть дурень може стати в казковій дії королем, правителем, і така перемога досягається нерідко за допомогою комічних перетворень і пригод. Зв'язок народних казок з видовищними формами сміхової культури проявляється і в спільних об'єктах осміювання: безглуздість, лінощі, похвалання, жадібність та ін.

Особливістю проявів "сміхового світу" (термін Д.С.Лихачова) в Німеччині слід вважати використання *Ostermärlein*, *Predigtmärlein* у проповідях священників під час народних свят. Під впливом народної сміхової культури формувався жанр народних казок, особливо такого їх різновиду як *Schwankmärchen*, в яких найбільш яскраво представлений комічний елемент.

В розділі 1.4. "Проблеми вивчення комічного в німецькій народній казці" розглядаються питання, пов'язані зі ступенем розробленості теми комічного в казках, відзначаються аспекти, що порушені в літературознавчих, психологічних та культурологічних дослідженнях. Роботи зарубіжних авторів присвячені вивченню функцій сміху в казках (Rölleke 1993; Röhrich 1993), психологічним механізмам комічного в них (Goergen 1993; Ellwanger 1993; Metzger 1981; Vonessen 1993; Scherf 1993), особливостям комізму в казках як відображення тих чи інших аспектів культурної ситуації (Shultz 1977; Wienker-Piepho 1993; Zelger 1993); вивченню комічного в казках в літературознавчому аспекті (Heuscher 1977; Mieder 1987; Neumann 1967; 1980; Wehse 1993).

Лінгвістичне ж дослідження особливостей прояву комізму в казках до цього часу не проводилось.

Ми спираємось на концепцію комічного, яка розроблена в сучасній естетиці і визначає його як невідповідність форми та змісту, порушення норми, протиріччя, невідповідність зображуваного в комічному плані явища моральному та естетичному ідеалу.

Складність класифікації засобів комізму полягає у багатоплановій, багаторівневій природі таких явищ (Перлина 1995: 99). Як відзначав В.В.Виноградов, розглядаючи засоби сатири та гумору, "... проблема сатиричного в стилістичному плані не може бути зведеною до принципів та прийомів семантичних чи синтаксичних зрушень та лексичних заміщень. ... Необхідною є характеристика водночас і логічних форм незвичних зв'язків понять та стилістичних способів їх словесного вираження" (Виноградов 1981: 229).

У відповідності з цим ми вивчаємо елементи комізму в казках за методикою, запропонованою Т.І.Манякіною, яка на матеріалі афоризму показала, що предметною основою комічного може бути, з одного боку, позамовна дійсність, де індикатором

алогізму, що лежить в основі комічного, є позамовний досвід читача, тобто система традиційних уявлень та здорового глузду; а з іншого – сам мовний матеріал може стати основою для створення комічного ефекту, при цьому індикатором є мовний стереотип, тобто норми смислового, стилістичного сполучення, принцип вибірковості слів (Манякіна 1980: 40–42). Використання такої методики класифікації засобів комічного дозволило виділити в казках мовні засоби комізму, представлені в номінаціях, описах зовнішності, мовних діях персонажів та в метатексті казки.

У частині 2 “Мовно-стилістичні засоби комічного в характеристиці персонажів казки” розглядаються особливості використання мовних засобів комізму в номінаціях та описі зовнішності дійових осіб.

У розділі 2.1. “Мовні засоби комічної номінації казкових персонажів” досліджуються особливості прояву комізму в номінативному полі казки, що складається з апелятивних назв та конструкцій, їх заміників та власне імен, які утворюють ономастикон тексту (Лавриненко 1995). Серед власних імен, що представлені в казках такими основними лексико-семантичними групами: прізвиська, власне імена, назви-міфонеми та зооніми, лише назви-міфонеми не вживаються в функції комічних елементів. Ім'я героя чи його прізвисько символізує нерозривний зв'язок означуваного та означуючого, створює соціальний підтекст (Черновалюк 1995) і цей зв'язок досить прозорий. Експлікація прізвиська в структурі художнього цілого актуалізує характерні особливості носія, риси внутрішнього (Dummbart, Bruder Lustig) чи зовнішнього порядку (Drosselbart, Rotkopf), а також характер діяльності, спосіб життя (Nimmersatt – der Wolf, Mäusejäger, Bartputzer – der Kater). Переосмислення імені, що лежить в основі створення комічних прізвиськ, відбувається у вигляді метафори, метонімії та іронії.

В залежності від частоти вживання в тексті казки прізвиська персонажів розподіляються на два підтипи: 1) закріплені за персонажем на протязі всієї казкової оповіді та 2) такі, що вживаються лише один раз. Характерною рисою казок є існування при прізвиськах першого типу мотиваційного контексту, в якому пояснюється залучення того чи іншого найменування для позначення художнього образу (Daumesdick, Hans mein Igel). Мотивація прізвиськ дається в спеціальному “представленні” героїв автором/оповідачем. Прізвиська другого типу, що зустрічаються лише один раз в тексті і не є закріпленими за певними казковими персонажами, даються їм іншими героями і вживаються лише в прямій мові (Packan – der Hund, Erpelmannchen – das Schneiderlein).

Власне імена можуть створювати комічний ефект завдяки багатому фоновому потенціалу, що традиційно склався у фольклорі того чи іншого народу, ставши загальними назвами для позначення негативних рис, що осміюються (найчастіше –

безглуздості та лінощів). Для німецької казки специфічним є вживання в цій функції імені Hans.

Мовна система казки характеризується використанням техніки простого найменування (Löffel 1981), коли відбувається своєрідне вміщення світу в одне слово. Це спостерігається і в іншому шарі лексики казок – в безіменній системі. Персонажі часто не мають власного імені, зображення внутрішнього світу, і діють як певні типи, виконуючи запропоновану їм соціальну роль. В казках виділяються кілька лексико-семантичних підгруп антропонімичного поля людини: належність до біологічного роду людини; родинний стан; вік; природний стан; соціальний статус; рід діяльності; характер людських взаємин; людські якості. Поза контекстом лише деякі з них можуть стати об'єктами осміювання завдяки традиційним уявленням про моральний ідеал (*der Dummling, der Faule, das Schneiderlein*).

Крім засобів комічної номінації, для характеристики героїв казки вживаються також інші прийоми, розглянуті в розділі 2.2. “Комічне в зображенні зовнішності казкових персонажів”.

Характерним для казок є опис комічної зовнішності персонажів-людей, набагато рідше – тварин, і зовсім відсутнє комічне зображення неживої природи, що підтверджує думку деяких вчених про те, що комічне “завжди прямо чи побічно пов'язане з людиною” (Пропп 1976: 24), з духовною сферою її життя. Можливість залучення елементів комізму для опису зовнішності персонажів-тварин пояснюється високим ступенем антропоморфності цих дійових осіб.

Найбільш поширеними засобами комічного в зображенні зовнішності казкових персонажів є: 1) метафоричне використання дієслів, де способом досягнення комічного ефекту є співвіднесення понять, які логічно і фактично в дійсності не пов'язані одне з одним; 2) порівняння, в яких агентна та референтна частини належать до різних денотативних областей та не співвідносяться одна з одною у дійсності; 3) перифрази, які виступають в ролі контекстуальних синонімів до елементів, що ними заміщуються та мають негативну конотацію.

В частині 3 “Прагмалінгвістичні засоби комічного в мовних діях казкових персонажів” предметом розгляду стали невідповідності мовної діяльності загальноприйнятим зразкам мовної взаємодії, або порушення постулатів комунікації, які створюють комічний ефект.

Розділ 3.1 “Про постулати та максими розмовності” присвячений особливостям мовної взаємодії, в якій проявляються комічні елементи. Для здійснення успішного акту комунікації однією з обов'язкових умов є питання про адекватність розуміння повідомлення, про однакову інтерпретацію висловлення мовцем та слухачем, оскільки подвійне тлумачення (“функціональна двозначність” –

Ервін-Тріш 1975: 343) може призводити до непорозумінь, що лежать в основі комічного ефекту. Вирішальну роль у розумінні повідомлення, його пропозиційного змісту та ілюкативної сили відіграють не тільки граматично правильна організація повідомлення та наявність у реципієнта вміння користуватися граматичною системою мови для розпізнавання організованого на її основі висловлення (Жинкін 1970: 68; Леонтьев 1967: 36-37; Щерба 1965: 301; Уорф 1960: 190), але також і різні екстралінгвістичні фактори, що стосуються ролі комунікантів та ситуації спілкування. Аналізуючи мовну взаємодію, ми спираємось на визначення мовного акту як акту взаємодії між людьми, який "має автора (суб'єкта, адресанта), об'єкт (зміст, тему), адресата, засоби, форму (структуру), місце, час, причину..., умови, мету та наслідки" (Останін 1996: 64).

Лише з використанням комплексного аналізу всіх елементів, релевантних для мовного акту, стає можливою його правильна інтерпретація з точки зору його відповідності/невідповідності ситуації спілкування і, отже, створення комічного ефекту. Завдяки застосуванню такого підходу були встановлені можливості прояву комізму, що мають за основу такі порушення постулатів мовної взаємодії:

1) Ненавмисне порушення постулату про спільність коду (О.Г.Ревзіна, І.І.Ревзіна) та комунікативної компетентності¹ (опис якого здійснено в розділі 3.2 "Порушення постулату про спільний код та комунікативну компетентність"), що проявляється:

- у використанні мовцем та слухачем різних діалектних форм: "Der Mann ... fragte auf sein Trierisch: "Wat? Wat?" Da meinte der Herr Schulz, er spräche nicht anders als: "Wate, wate durchs Wasser..." (Grimms Märchen 1992: 375);

- через виникнення перешкод у каналі зв'язку, в результаті чого повідомлення доходить до реципієнта видозміненим (напр., через велику відстань між комунікантами): "Der andere rief zurück: "Wie man's beut! Wie man's beut!" Das bedeutet was man der Katze zu fressen gibt. Der Bauer aber meinte, der Wandersmann hätte gerufen: "Vieh und Leut! Vieh und Leut!" (Die Schildbürger: 107);

- у вигляді псевдокомунікації між людиною та твариною, неконвенційний характер якої людиною не помічається: "Auf dem Heimweg mußte er an dem Teich vorbei, und da hörte er schon von weitem, wie die Frösche riefen: "Ak, ak, ak, ak!" – "Ja," sprach er... "sieben sind's, die ich gelöst habe und keine acht!" (Grimms Märchen 1992: 26).

---

¹ У дослідженнях про постулати комунікації звичайно розглядається постулат про спільність коду як одна з умов успішної комунікації. На нашу думку, цей постулат необхідно доповнити і розглядати його в поєднанні з постулатом про комунікативну компетентність, оскільки механічне використання спільного коду, без зв'язку з ситуацією спілкування, не може привести до повного взаєморозуміння між партнерами по діалогу.

Персоніфікація в людській свідомості тварин, предметів, на основі якої часто будується основа сюжету в чарівних казках, представлена в побутових казках (Schwankmärchen) як пережиток, що свідчить про особливості стародавнього мислення та викликає ефект комізму.

- у невмінні суб'єкта мовлення, який володіє достатньою мірою потрібним кодом, використовувати його у відповідності до ситуації, в результаті чого продукт мовлення виявляється недоречним у певному контексті. У казках таке порушення спостерігається в ланцюжку комунікацій, кожна наступна ланка якого неможлива без попередньої і витікає з неї: "Da sagte die Mutter: "Wie kannst du reisen? Wir haben ja gar kein Geld, das du mitnehmen kannst." Da sagte der Sohn: "Ich werde mir schon helfen, und werde immer sagen: "Nicht viel, nicht viel, nicht viel!" Da ging er nun eine gute Zeit dahin und sagte immer: "Nicht viel, nicht viel, nicht viel!" Kam er zu einigen Fischern und sagte: "Gott helf euch! Nicht viel, nicht viel, nicht viel!"-"Was sagst du, Kerl, nicht viel?" Und als sie das Fischergarn herauszogen, kriegten sie auch nicht viele Fische. Einer der Fischer ging daraufhin mit einem Stock auf den Jungen los und sagte: "Jetzt solist du mal deine Dresche sehen!" und verdrosch ihn jämmerlich. "Was soll ich denn sagen?" fragte der Junge. "Du solist sagen: "Fang voll, fang voll!" Da ging er wieder eine Zeitlang und sagte: "Fang voll, fang voll", bis er an einen Galgen kam, wo gerade ein armer Sünder gerichtet werden sollte. Da sagte er: "Guten Morgen, fang voll, fang voll!"-"Was sagst du, Kerl, fang voll? Soll es denn noch mehr böse Leute in der Welt geben? Ist das noch nicht genug?"... "Was soll ich denn sagen?"-"Du solist sagen: Gott tröste die arme Seele."... (Grimms Märchen 1992: 475). Казковий дурень, неправильно інтерпретуючи ілюкативну силу висловлювань партнерів по комунікації, яка полягала в докорі, осудженні його за дії в минулому, сприймає репліки комунікантів як рекомендації щодо дій в майбутньому. В його вербальних або невербальних вчинках спостерігається порушення хронотопу, оскільки ретроспективна направленість висловлювань заміщується ним на проспективну, і відбувається це кілька разів, що сприяє посиленню, нагнітання комічного ефекту, підкреслення певних негативних рис персонажу.

2) Ненавмисне порушення постулату про спільну логіку (О.Г.Ревзіна, І.І.Ревзін), який полягає в тому, що комуніканти повинні використовувати загальновідомі правила логіки, уміти міркувати у межах здорового глузду (Це явище стало предметом аналізу в розділі 3.3 "Порушення постулату про спільну логіку"). Комічне мовлення персонажів відображає особливості їх мислення, яке ґрунтується на порушенні законів логіки, абсолютизації, доведенні до абсурду якої-небудь однієї сторони дійсності, без зв'язку з іншими: "Katherfleschen ... riegele ... die Obertüre zu, aber die Untertüre hob es aus, nahm sie auf die Schulter und glaubte, wenn es die Türe in

Sicherheit gebracht hätte, müßte das Haus wohl bewahrt sein ... "Da, Friederchen, hast du die Haustüre, da kannst du das Haus selber verwahren." (Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm 1961: 282-283).

3) Ненавмисне порушення постулату про спільну пам'ять (Падучева 1982: 86; Ревзіна, Ревзін 1971) (тобто спільний фонд знань про світ та відомостей щодо конкретної ситуації спілкування), що розглядається в розділі 3.4 "Порушення постулату про спільну пам'ять". Основу для комізму створює невідповідність між необхідними знаннями, які носять елементарний характер, та фактичними, досить мізерними, які відтворюють суб'єктивну картину світу персонажів, що відрізняється від загальноприйнятої: "Nun kam es <das Katherleschen> an einen Berg, wo auf beiden Seiten des Wegs tiefe Fahrgeisse waren. "Da sehe einer," sprach Katherleschen, "was sie das arme Erdreich zerrissen, geschunden und gedrückt haben! Das wird sein Lebtag nicht wieder hell". Und aus mitleidigem Herzen nahm es seine Butter und bestrich die Geisse, rechts und links, damit sie von den Rädern nicht so gedrückt würden". (Grimms Märchen 1992: 279). Пресупозицією такого висловлення є неправильне визначення властивостей референту через уявну зовнішню подібність між колією та ранюю.

Картина світу, що проявляється у комічних висловленнях, може відображати помилки суб'єкту мовлення відносно самоідентифікації; неадатність упізнати себе, властива для стародавньої моделі світу (Цивільн 1990), стає основою для осміювання в побутових казках, які відзначаються більш реалістичними рисами.

4) Навмисне порушення постулату про щирість (правдивість) (Грайс 1985: 222), аналізу якого присвячений розділ 3.5 "Порушення постулату про щирість (правдивість)", відрізняється від згаданих вище порушень навмисною природою і відбувається в казках у вигляді введення в оману. Мовне введення в оману розглядається в роботі згідно з визначенням Б.Гізе (Giese 1992) як навмисне перекручення фактів за допомогою мовної дії. Адресат не розпізнає хибності інформації й інтерпретує висловлення як правдиве; таким чином, мета адресанта виявляється досягнутою. Для виявлення комізму, що виникає в такому порушенні постулату про щирість, нами залучається для аналізу не лише об'єкт висловлення (тема), його засоби та форма, але й відносини між учасниками комунікації, чинники, умови, мета та наслідки такої мовної дії. Мовне введення в оману створює комізм, якщо використовується позитивним персонажем по відношенню до негативного або того, що знаходиться у вигіднішому, більш привілейованому становищі, має за мету покарати або висміяти адресата, що спричинено певними негативними рисами чи діями того (так, обман з боку вовка у казці "Der Wolf und die sieben jungen Geißlein" або мачухи в казці "Sneewittchen" не створює комічного ефекту).

Мовне введення в оману як елемент комізму використовується в казках в таких різновидах:

- мовцем на рівні ілюктивного акту відносно пропозиційної настанови (мовець знає, що p , але прагне примусити слухача повірити, що q і що мовець вірить сам, що q);

- мовцем відносно структури комунікації (уведення в оману спрямоване на створення перлюктивного ефекту по відношенню не до партнера по діалогу, а до третьої особи, яка вважає себе постороннім спостерігачем – X звертається до Y , використовуючи нещире висловлення, вважаючи, що воно буде сприйняте Z як щире, з наміром увести в оману Z ; Z вважає, що є постороннім спостерігачем і сприймає висловлення X як щире).

- мовцем з використанням навмисного упускання фактів (порушуючи максимум кількості – Грайс 1985: 222), замовчування інформації, яка релевантна і необхідна для ситуації спілкування (X експліцитно виражає, що q , і дає Y зрозуміти, що з q випливає s ($q < s$), хоча сам знає, що p , і що з q випливає p ($q < p$); Y вважає, що q , і що з q випливає p ($q < p$);

- слухачем відносно пропозиційного змісту або ілюктивної сили висловлення (слухач симулює нерозуміння: експліцитно виражає, що зрозумів, що q , хоча насправді зрозумів, що p);

- слухачем з замовчуванням певних фактів, релевантних для ситуації спілкування.

Випадки мовного введення в оману в казках для створення комічного ефекту розрізняються також в залежності від причин їх використання, мети, ступеня підготовленості.

Частина 4 "Мовні засоби комічного в метатексті казки" присвячена особливостям прояву комізму в метатекстових виключеннях казок.

У розділі 4.1 "Специфіка прояву метатексту в народних казках" розглядаються особливості структури оповіді в тексті казки. Специфіка казки як фольклорного жанру полягає в усному способі її передачі та в анонімному авторстві. Текст казки може підлягати деяким змінам, в чому проявляється "мовна особистість" (Караулов 1987) оповідача. "Весела тональність" (Обелauer 1959: 31-32) казки, яка зумовлюється її оптимістичною спрямованістю, дозволяє використовувати в мові оповідача елементи, які сприяють створенню комізму. При цьому елементи комічного можуть стосуватися не лише характеристики персонажів, їх дій, але також відображати і гумористичне ставлення транслятора казки до власної оповіді як до вигадки, що зумовлюється подвійністю структури оповіді казки (Липовецький 1992:

35). Така подвійність проявляється в тому, що в зачинах та кінцівках експлікується умовно-особовий оповідач, який формально є одним із дійових осіб казки і здійснює ставлення до казкового світу з позицій гри, в той час як основний масив казки будується на основі безособової оповіді. Зіткнення казкової вигаданості подій, яка складає основний масив тексту, з реальністю, до якої переносять умовно-особовий оповідач, викликає комічний ефект.

У розділі 4.2 “Роль сильної позиції тексту казок у формуванні настанови на комічний ефект” розглядаються можливості прояву комізму в заголовках, зачинах та кінцях казкового тексту.

Настанова на сприйняття комічних подій може формуватися вже в передтексті завдяки використанню в заголовках елементів, що виконують характерологічну функцію, вживаються для оцінки зображуваних об'єктів і вміщують семи негативних якостей, які підлягають осміюванню (*faul, dumm, listig*), а також для оцінки подій з точки зору їх відповідності/невідповідності загальноприйнятим уявленням про комізм, з експлікацією сем *Witz, Spott, Lüge*. Після ознайомлення з повним текстом справджується очікування-прогноз слухача/читача стосовно комічного зображення об'єктів чи подій. Якщо ж у заголовок вносяться метафорично або іронічно переосмислені номінації (*“Der geschelte Hans”, “Die klugen Leute”*), то в передтексті створюється хибна пресупозиція, яка провокує ефект обманутого очікування після знайомства з повним текстом.

Початкові формули, які відображають позицію умовно-особового оповідача, імплікують його гумористичне ставлення до оповіді за допомогою посилань до нереального місця, часу, незвичайного способу життя персонажів, які пояснюються оповідачем як реальні, спираючись на авторитетну думку інших оповідачів, на знайомство з дійовими особами та місцем дії казки: *“Diese Geschichte hört sich ziemlich lügenhaft an, Jungens, aber wahr ist sie doch, denn mein Großvater, von dem ich sie habe, pflegte immer, wenn er sie behaglich erzählte, dabei zu sagen: “Wahr muß sie doch sein, mein Sohn, anders könnte man sie auch gar nicht erzählen”.*(Grimms Märchen 1992: 484)

Кінець казкового тексту, який визначається оптимістичною настроєністю, властивою для моделі художнього світу казки, традиційно має позитивне забарвлення. Тому і традиційні формули, які вживаються оповідачем у кінці казок, у відповідності з оптимістичним настроєм мають характер жарту, веселої небилиці, алогіаму: *“Mein Märchen ist aus, dort läuft eine Maus, wer sie fängt, darf sich eine große, große Pelzkappe daraus machen”* (Grimms Märchen 1992: 167). Разом із зачином, виконуючи роль зовнішнього обрамлення казкового тексту, кінцеві формули виражають досить ясно і виразно комунікативний намір автора/оповідача розважити

читача, розвеселити його. Настає на сприйняття історії, не позбавленої комізму, що сформувався ще в передтексті та зачині, підтверджується ще раз у кінці оповіді. Припущення оповідача в кінці казки про існування до цього часу героїв, що жили дуже давно, несумісне з дійсним станом речей і викликає комічний ефект. Традиційна фінальна формула "Und wenn sie nicht gestorben sind, so leben sie noch heute", що вміщує трюїзм, вживається оповідачем також з метою створення комізму, оскільки відображає відомі всім реалії і не потребує доказів.

Умовно-особовий оповідач може експліційно проявлятися не лише в сильних позиціях тексту, але і в основному масиві тексту у вклученнях, що коментують зображувані події (аналізові таких вклучень присвячений розділ 4.3 "Використання метатекстових одиниць в основному масиві тексту казок для створення комізму"). Експлікація в таких одиницях позитивної оцінки не завжди відповідає тій, що імплікується, створюючи підтекст, викликаючи активізацію сприйняття репрізіентом власне тексту. Такі авторські вклучення мають за мету зробити оповідь більш привабливою для слухача/читача, оскільки вони не є ситуаційно необхідними для викладу подій і тому привносять елемент рагтовості, непередбаченості, що необхідно для створення комічного ефекту.

У висновках підводяться підсумки дослідження, накреслюються можливі напрямки подальшого вивчення комізму в казках, зокрема, порівняння систем засобів мовного та ситуаційного гумору (семіотичний аспект); визначення комічних універсалій в рамках фольклору різних народів; співставлення засобів комізму в народних та літературних казках з урахуванням розвитку цього жанру.

Основні положення дисертації відображені в публікаціях:

1. Языковые средства комического в немецких народных сказках (на материале сказок братьев Гримм)// Проблемы мови та мовленнєвої діяльності: Вісник ХДУ, №384, Т.2.- Харків: Константа, 1995.- С.147-151.

2. М.Бахтин о народной смеховой культуре и проблемы комического в немецких сказках // Види мовленнєвої діяльності: лінгвістичні та дидактичні аспекти. Тези наукової конференції та 3-го українсько-німецького симпозиуму.- Харків, 1995.- С.46-47.

3. Über die Pragmatik des Märchens (Komik und Täuschung) // Види мовленнєвої діяльності: лінгвістичні та дидактичні аспекти. Тези наукової конференції та 3-го українсько-німецького симпозиуму.- Харків, 1995.- С.140-141.

4. О психологическом аспекте исследования сказок //Актуальні проблеми сучасної психології. Методологічні та теоретичні проблеми психології: Матеріали других психологічних читань.- Харків, 1995.- С.90-91.

5. Языковые средства комического в создании персонажа немецкой народной сказки // Система мови та мовленнєва діяльність: Вісник ХДУ, №386.- Харків: Константа, 1996.- С.120-123.

6. Немецкая народная смеховая культура: лингвистический аспект (на материале немецких народных сказок)// Нові підходи до філології у вищій школі: Матеріали Третьої всеукраїнської наукової конференції 16-21 вересня 1996 року.- Мелітополь: МДП, 1996.- С.38-39.

7. Роль "сильной позиции" текста сказок в формировании установки на комический эффект (на материале немецких народных сказок) // Актуальні проблеми вивчення мови та мовлення, міжособової та міжкультурної комунікації: Міжвуз. зб. наук. праць.- Харків: Константа, 1996.- С.175-177.

Сотникова С.И. Языковые средства комического в немецких народных сказках. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Специальность 10.02.04. - германские языки. Харьковский государственный университет. Харьков, 1996.

Защитається рукопис дисертації і семь публікацій, що містять аналіз мовних засобів комізму в німецьких народних казках з урахуванням відображення в них народної смехової культури. Виділені об'єкти комічного зображення в казках, особливості проявлень мовно-стилістических і прагмалінгвістических засобів комізму в характеристиці персонажів, при зображенні їх речевих дій; визначена специфіка метатекста казок в сильних позиціях тексту і в його основному масиві.

Sotnikova S.I. Language means of comic in German folk tales. Dissertation submitted for a degree of Candidate of Philological Science (= PhD (Philology)) in speciality 10.02.04.- Germanic languages. Kharkov State University. Kharkov, 1996.

Presented for the defence is the manuscript of the thesis and seven publications. They go into the peculiarities of language means of comic in German folk tales taking into account the folk laughter culture. The objects of comical representation in folk tales, the peculiarities of stylistic and pragmalinguistic means in describing the characters and their speech activities, the specificity of the metatext in "strong positions" and great bulk of the text have been defined.

Ключові слова: комічне, вторинна непряма номінація, постулати спілкування, уведення в оману, сильні позиції тексту, метатекст.

AP 36567
АВ 36.567

Подписано в печать с оригинал-макета 23 декабря 1996 г.

Формат бумаги 60x84/16. Усл. печ. л. 5.

Отпечатано на ризографе ООО "ЛИБРА".

Бумага Copying paper. Тираж 100 экз.